

ТЪРГОВСКИ КОНТАКТИ МЕЖДУ КИТАЙ, РИМ И ТЕХНИТЕ СЪСЕДИ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Живко Жеков

Великотърновски университет, България

TRADE CONTACTS BETWEEN CHINA, ROME AND THEIR NEIGHBOURS IN ANTIQUITY

Zhivko Zhekov¹

University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: Trade contacts between Rome and China in antiquity are indirect. The goods are transported over a huge distance from many trade contractors before reaching their final destination. There are two main routes along which goods move: north and south, but they have many branches, some of which have been studied, and others remain enigmatic for the time being. Trade and the accompanying outflow of financial resources in one direction or another often lead to political and military conflicts between the two empires and their neighbors. The emphasis in this case is on the problems related to trade contacts and the conflicts generated by them, which in turn in many cases create problems for the movement of goods over traditional trade routes and lead to the search for new routes that bypass conflict zones.

Keywords: Rome; China; trade; antiquity; empires; trade routes; military conflicts.

Търговията е един от въпросите, който винаги е вълнувал хората. Международната търговия и в частност въпросът кой печели от нея, също е актуален за всяко общество както днес, така и в Античността. Много римски интелектуалци разглеждат външната търговия като негативно

¹ Dr. Zhivko Zhekov is an Associate Professor at St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo, Department of Ancient and Medieval History, Faculty of History St. Cyril and St. Methodius university of Veliko Tarnovo. Author of the books: “Roman Empire in dates (2012)”, “Hoplites and Peltasts – projections in history (2014)”, “Ancient Macedonia – rise and fall (2015)”, “Ancient Greece and the East VIII – IV century BC (2019)”, “Cives et milites (2021)”. E-mail: zh.zhekov@ts.uni-vt.bg

явление, което е функция на традиционното за класическите антични общества схващане, че държавите следва да се самоиздържат и търговците по презумпция са лъжци и мошеници. Тези общества по традиция се опитват да ограничат вноса на луксозни стоки, който според техните разбирания източва икономиките им навън към техните врагове и ги прави по-слаби, защото ги приучават на чужди обичаи, изнежват и развъртават морално. В немалка степен тези схващания се наблюдават и относно вноса на коприната в Римската империя, която римляните наричат *sericum*, а страната, от която тя идва, *Serica*, с този термин те обозначават Китай и по-конкретно династия Хан.²

Тук ще споменем само някои от негативните оценки, давани от представители на римския интелектуален елит относно вноса на коприната в империята. Известният римски писател, политик и военен Плиний Стари пише: „Сега даже и мъжете не се срамуват да носят копринени дрехи, защото те са много по-леки и удобни в летните горещини. Колко са се отдалечили нашите нрави от онези времена, когато сме носели брони, сега и дрехите ни тежат“ (Plin., NH, XI, 78). Авторът показва открито негативизма си към тези римляни, които носят дрехи от коприната. За него те са изнежени и не се придържат към обичаите на предците *mos maiorum*, спазването на които римляните винаги са издигали в култ.

Още по-крайна е оценката на философа Дион Хризостом. За него вносът на луксозни стоки е вреден, сред тях задължително следва да включим и коприната, въпреки че авторът не я посочва изрично (Bang 2009, 118–119). Според оратора този внос е фактически плащане на данък от страна на римляните на араби, вавилонци, индийци и др. Той поставя Римската империя в унижителна зависимост от нейните подчинени. Води до доброволно трансфериране на огромни суми към варварите и фактическо унизяване на римляните пред тях. Ако Римската империя продължи по този път, тя ще последва съдбата на меди, перси и македонци, които също изграждат свои империи, но те губят своята мощ и са унищожени, когато самите те се оставят да станат жертва на жаждата за богатство и лукс. Римляните трябва да се освободят от тези пороци, ако искат да запазят своята империя (Dion Chrisos., Or., 79, 5–6). Тази реч принадлежи към кратките дискурси, съставяни от оратора през последните години от живота му, когато той се ползва с благоразположението на императорите Марк Улпий Траян и Публий Елий Адриан, което подсказва, че тя представя до голяма степен официалната римска позиция по тези проблеми.

² Самите китайци римляните наричат – *Seres*.

Отношението на китайците към експорта на коприна също не е еднозначно. Династия Късна или Източна Хан, следвайки традиционната за китайците политика, се опитва с всички възможни средства да ограничи и износа на коприна и да го постави под свой пълен контрол (Lewis 2009, 127 – 128). Тази стока е разглеждана от китайците като стратегическа суровина, чрез използването на която те могат да сключват стратегически съюзи и да заплащат верността на своите съюзници (Bang 2009, 106 – 107). Износът на коприна винаги е бил строго регламентиран и поставен под пълен контрол, докато империята е достатъчно силна да го осъществява практически. Отслабването на централната власт винаги води до повишаване на експорта, от което се възползват съседите на Китай, за да трупат икономически дивиденди. Тази констатация, поставена в контекста на негативното римското отношение към вноса на коприна, показва, че де факто двете империи нямат интерес от разрастването на търговския стокооборот между тях, а напротив, те се стремят да го ограничат с всички възможни средства, защото той изсмуква техните финансови ресурси и следователно влияе деструктивно върху техните военни и икономически системи. Въпреки тези негативни настроения търговията продължава и се развива. Следователно има обективни икономически и политически фактори, които допринасят за този процес. В следващите редове ще се направи опит да се изведат някои от тях.

Търговията между Рим и Китай през Античността е индиректна. Тя се осъществява по няколко маршрута. Основният стокооборот се движи по т. нар. „Път на коприната“. Този търговски маршрут може да се проследи само в най-общи линии. Той не е постоянна пътна инфраструктура, а представлява поредица от условни трасета, които често се менят в зависимост от климатичните или политическите промени. Понякога съществуват паралелно няколко такива маршрута, намиращи се на десетки или стотици километри един от друг. Пътят на коприната условно преминава през пустинята Такла-Макан, оттам през Средна Азия и Месопотамия достига границите на Римската империя. Съществува още един търговски маршрут, при който част от коприната се транспортира по вода през Виетнам, Индия и Арабския полуостров към източните римски провинции. В съвременната историография се лансират хипотези, че част от коприната се транспортира и по северния маршрут, който минава северно от Аралско и Каспийско море.

Двата доказани маршрута – „Пътят на коприната“ и този по море през Индийския океан – на римска територия се събират в град Палмира, който през втората половина на II век и първата половина на III век се превръща в един от водещите търговски центрове в близост до Ефратския лимес на

империята. Историята на този източен град е особено интересна, защото през третата четвърт на III век неговият управляващ елит ще се опита да завладее контрола над източните римски провинции. Самочувствието и силата на палмирците се базират на техните доходи от транзитната търговия, която преминава през техните земи. Сред търговските стоки, преминаващи през Палмира, немалък приход носи и коприната (Bang 2009, 119). Засилването на града през указания период в известна степен може да се свърже и с политическата ситуация в двете империи, разположени в началото и края на международната търговията с коприна през Античността.

През 184/5 г. сл. Хр. в Китай, управляван тогава от династията Къс-на или Източна Хан, избухва бунтът на „Жълтите кърпи“, даоиска секта, която е разпространена главно в селата. Бунтът е сравнително бързо потушен, а неговите лидери ликвидирани, но въстанието продължава с по-ниска интензивност под формата на разбойнически селски отряди, които разграбват хинтерландите на градовете, с което де факто разрушават търговската инфраструктура и лишават империята от значителни данъчни постъпления. Тази ситуация отслабва имперския контрол върху регионите, което води до усилването на местните аристократични родове. Те овладяват регионалните властови институции и особено военните командвания. Тези военни лидери около 205 г. успяват да потушат окончателно селските бунтове, но между тях избухва борба за власт, която се изражда във военна анархия, продължила 15 години. Около 220 г. в Китай се формират три големи държави, които постоянно се борят за властта, което не спомага за политическата и икономическа стабилизация на страната. Отслабването на централната власт в последните десетилетия на II век и анархията през първите две десетилетия на следващия III век отслабват бюрократичния контрол върху търговията с коприна, което води до увеличаване на износа.

Ситуацията в Римската империя е малко по-стабилна, но там също се забелязват наченки на кризисни явления. През 197 г., след ожесточена почти четиригодишна война, на власт идва династията на Северите. Въпреки забелязващите се тенденции към стабилизация през управлението на нейния основател Септимий Север (193 – 211 г.), при неговите наследници кризисните явления започват да се задълбочават. Те достигат своя пик в периода между 260 и 273 г., когато империята де факто се разпада на три отделни части – централна под управлението на император Галиен, източна под управлението на Септимий Оденат и неговата вдовица Зенобия и западна, където се обособява т. нар. Галска империя.

В изворите не се откриват преки сведения, които да позволят търсенето на връзка между тези исторически процеси. В същото време

съществуват редица косвени данни, които позволяват да се разсъждава в тази посока. Един от пресечните пунктове, където се събират всички тези тенденции, е Палмира. Град, разположен на границата между Рим и Аршакидска Партия, а впоследствие на наследилата я Сасанидска Персия. В институционален план градът е издигнат в ранг колония точно от Септимий Север (Dig., L, 15, 1), което е безспорно доказателство за нарасналата му роля в римската провинциална организация, което вероятно е свързано с неговото забогатяване и превръщане в един от основните търговски пунктове в района на Ефратския лимес (Altheim 1943, 102). Интересна ремарка в тази посока е фактът, че родът на Септимий Оденат, бъдещият ректор на римския Изток, започва своето издигане точно през управлението на Северите.

Възходът на тази фамилия започва с Хайран, който вероятно се сражава на страната на Септимий Север във войната на последния за имперската власт. От благодарност Север дава на палмиреца римско гражданство и неговите наследници започват да носят номена Септимий, което показва, че тяхната фамилия е получила римско гражданство от император Септимий Север. Синът на Хайран продължава възхода на фамилията и получава сенаторски ранг, което го превръща в един от най-влиятелните аристократи в града и провинция Сирия. Той е включен в списъка на сенаторите вероятно за услуги, оказани на император Марк Аврелий Антонин Каракала, по време на неговия източен поход, или на наследилия го Марк Аврелий Антонин Хелеогабал. При условията на втората работна хипотеза може да се приеме, че той оказва помощ на Юлия Меса, която фактически издига Хелеогабал за император във военните ѝ операции срещу узурпатора Макрин, който убива Каракала и се провъзгласява за император. Тези хипотези се базират на факта, че построяването на гробницата, от която произхожда надписът на Септимий Одената, сиятелният сенатор, се датира около 225 г. Възходът на семейството продължава и през следващите десетилетия (Gawlikowski 1985, 252–258). През 251 г. в Палмира е издигната статуя на Септимий Хайран, син на Оденат, сиятелният сенатор, който успява да установи контрол над управлението на Палмира (Potter 1990, 388–390). В гръцкия текст на надписа той е титулуван „екзарх на палмирците“, а в тази на „палмирски глава на палмирците“, което показва, че Септимий Хайран е установил контрол над управлението на града, измествайки легитимните стратегии (Teixidor 2005, 192).

Ситуацията коренно се променя през 259/260 г., когато римските войски, командвани от император Публий Лициний Валериан, са обкръжени в Северна Месопотамия край град Едеса от войските на Сасанидите, командвани от Шапур I, и след кратка съпротива са принудени да капи-

тулират. Тази военна кампания се развива в най-общи линии по следния начин. Персите обсаждат разположените в Северна Месопотамия римски крепости Кара и Едеса, в опит да ликвидират последните римски владения на изток от р. Ефрат. Император Валериан, начело на легиони от цялата империя, според надписа от Персепополис – 70 000, от Германия, Реция, Йорк, Панония, Мизия, Истрия, Испания, Мавритания, Тракия, Витиния, Азия, Памфилия, Исаврия, Ликаония, Галатия, Ликия, Киликия, Кападокия, Фригия, Сирия, Йудея, Арабия, Лидия, Осроена, Месопотамия, тръгва, за да деблокира обсадените градове. С умели маневри сасанидските войски увеличат противника навътре в Северна Месопотамия. В околностите на град Едеса (Сатала) римските войски, командвани от император Валериан, са обкръжени от сасанидските войски, командвани от Шапур I. Римските легиони правят опити да пробият персийското обкръжение, но те са неуспешни и император Валериан е принуден да капитулира (Potter 1990, 337 – 341). Основна вина според античните автори за катастрофалното поражение носи префектът на претория Макриан, един от най-доверените съветници на императора. Макриан отговаря за охраната на тила на настъпващите войски и тяхното снабдяване с продоволствие. Поражението е с невиджани мащаби. Персите пленяват цяла римска армия, включително и императора. Той заблуждава Валериан относно движението на персийските войски в тила на римляните, което се оказва фатално за римските войски. Персите успяват да прережат техните комуникации и останалите без храна и вода римляни са принудени да се предадат. В чест на удържаната победа персийският владетел приема титлата „шахиншах на Иран и Не-Иран“, декларирайки по този начин новата си политическа програма – завладяването на римския Запад (Kettenhofen 1982, 106 – 122).

Победителите разгръщат широко настъпление, опустошавайки източните римски провинции. Персийските войски нахлуват в Сирия и превземат метрополията на провинцията Антиохия. Развивайки своето настъпление, те нахлуват в Кападокия и отново завземат Цезарея. Персите продължават своето настъпление, навлизат в провинция Киликия и превземат град Тарс. Източните римски провинции са подложени на невиджани опустошения. Те са напълно разграбени, голяма част от градовете са разрушени, селата са опожарени, а населението е избито или отведено в плен (Zosim., I, 37). Множеството непогребани трупове довеждат до избухването на силна чумна епидемия, която също допълнително намалява човешкия потенциал на източните римски провинции (SHA, Vita Gall., 5, 2). М. Фулвий Макриан (Т. Fulvius Macrianus), префект на претория на император Валериан и главен виновник за римското поражение под Едеса,

се провъзгласява за император. Той привлича на своя страна оцелелите източни войски, като им обещава двойно увеличаване на заплатите от неговите лични средства. Узурпаторът обявява за съимператори двамата си синове Фулвий Юлий Макриан и Квиет (Zon., XII, 24). Макриан формира армия от оцелелите източни римски войски и под командването на своя легат Калист, наричан Балиста (Balista), я изпраща срещу персите. Новата римска армия спира настъплението на Шапур I, който е отблъснат от Емеса. Персийските войски са принудени да се изтеглят от Киликия (Zon., XII, 23; G. Syncell., p. 716 – Bonnae, 1828). Под натиска на римляните персите започват отстъпление към р. Ефрат. Вместо да преследва отстъпващите персийски войски, Маркиан решава да настъпи на запад срещу Галиен.

В тази критична ситуация изгрява звездата на Септимий Оденат (II), който възглавява съпротивата на местното население срещу сасанидските войски (Potter 1990, 381 – 394). Septimius Odaenathus още в надписите от 258 г. е титулуван „светлейши консуляр“ и „господар на Палмира“ (Millar 1993, 165), което показва, че той още до битката при Едеса получава ранг на консуляр, най-висшия ранг в тогавашната римска аристократична йерархия, което автоматично го превръща в една от най-влиятелните личности в провинция Сирия (Teixidor 2005, 195). Възходът на тази фамилия не следва да бъде отделян от просперитета и забогатяването на Палмира, именно на него те се опират в своя кариерен път в рамките на Римската империя, което е доказателство, че техният град е един от най-богатите и проспериращи градове в провинция Сирия и целия римски Изток (Isaac 1990, 141 – 147).

Завръщащите се сасанидски войски, натоварени с плячка и командвани лично от Шапур I, при преминаването на р. Ефрат са изненадващо атакувани от палмирските войски, командвани от Оденат. Персите понесят значителни загуби, а палмирците им отнемат значителна част от плячката и харема на шаха.³ Фактически, по този начин Оденат обявява война на Шапур I. Узурпаторът Макриан, заедно със сина си Макриан Младши, начело на 45-хилядна армия, десантира на Балканския полуостров, но в Тракия те са пресрещнати от дунавските легиони, командвани от дукса на дунавските провинции Авреол и неговият легат Домициан. Дунавските легиони разгромяват източните легиони, а двамата Макриани, баща и син, загиват на бойното поле (SHA, Tyr. trig., XIV; Zon., XII, 24). Оденат по заповед на Галиен започва война срещу резидиращите в Емеса, претенденти за властта над източните римски провинции Калист Балиста и Квиет, по-малкият син на Маркиан. Един след друг източните римски градове, които

³ SHA, Tyr. trig., XV; Val. Duo., IV; I. Malala., XII; Zon., XII, 23; G. Syncell., p. 716.

признават властта на Квиет, започват да отпадат от него и да преминават на страната на Оденат. Жителите на Емеса, където резидира Квиет, сами го екзекутират, а неговият префект на претория Калист, наричан Балиста, предава града на Оденат (Zon., XII, 24; Zosim., I, 39; G. Syncell, p. 716). Галиен назначава Оденат за командващ всички римски войски в Ориент *dux totius Orientis* (Potter 1990, 390 – 392). Оденат, в знак на уважение към император Галиен и признаване на неговия авторитет като върховен император, му изпраща пленените персийски сатрапи. Галиен използва този подарък като повод да отпразнува триумф над персите. В същото време отпразнуването на триумфа следва да демонстрира на всички, че Оденат е воювал под ауспициите на Галиен и следователно палмирският владетел е подчинен на римския император и се намира от институционална гледна точка в положението на негов легат (Teixidor 2005, 194 – 195).

Владетелят на Палмира, Септимий Оденат II, изгонва персите от Сирия и Кападокия. Той на практика поставя под свой контрол източната част на Римската империя. Настъплението на палмирските войски се разгръща на изток. Те настъпват на широк фронт срещу персите, изтласкват ги на изток от р. Ефрат. Навлизат в Северна Месопотамия, деблокират обсадената от сасанидските войски Едеса и отвоюват завладените от тях градове Нисибис и Кара. Оденат започва настъпление в Северна Месопотамия, командваните от него палмирски войски завземат крепостите Нисибис и Кара, които контролират южната част на Северна Месопотамия. През 262 г. палмирските войски продължават своето настъпление на изток, достигат околностите на Ктезифон, столицата на Шапур, и опожаряват нейните предградия в отговор на персийските грабежи в Сирия (SHA, Gall. duo., X; Eutrop., IX, 10; Oros., VII, 22, 12). Заради тези победи Галиен дава на Оденат титлата „*corrector totius Orientis*“, което на практика означава, че го признава за управител на всички източни провинции. Фактически Оденат става почти самостоятелен владетел на римския изток (Sommer 2008).

За тези успехи Галиен дава на Септимий Оденат титла „император“ (IGRP, III, 1047), който се е превърнал в почетна титулатура, достъпна само за римските августи. Без да навлизаме в подробности относно следващите военни успехи на палмирците, може да се каже, че до убийството на Оденат през 267 г. той контролира почти всички източни римски провинции, без Египет. През тази година палмирските войски, командвани от Септимий Оденат, предприемат ново настъпление срещу Сасанидите и отново достигат до Ктезифон. След този поход Оденат и най-големият му син се обявяват за владетели с титли, равни на сасанидския шах. Под фактическата власт на Оденат се намират провинциите Киликия, Сирия, Месопотамия,

Финикия, Палестина и Арабия. Флота на готите и херулите от 500 кораба, идващи от Азовско море, навлиза в Делтата на Дунав, съединява се с готите, обитаващи по тези земи и се насочват на юг, опустошавайки Мизия и Тракия. Готите и херулите достигат до Тракийския Боспор, където са разбити от римските легиони. Готите и херулите отстъпват и с помощта на флота се прехвърлят в Мала Азия. Варварите разграбват Кизик и крайбрежните райони на провинция Азия. Септимий Оденат прекратява обсадата на Ктезифон и настъпва срещу готите в Мала Азия. По време на тази военна кампания в Едеса или Хераклея Понтийска, Септимий Оденат и синът му Херодиан/Херод са убити (SHA, Gall. duo. XIII; G. Syncell, p. 716). Техният убиец Меоний (Meonius), който е племенник или братовчед на Оденат, се провъзглася за владетел на Палмира, но скоро е убит от собствените си войници (Teixidor 2005, 198). За владетел на Палмира е провъзгласен малолетният син на Оденат, Валбаллат Атинодор (L. Iulius Aurelius Septimius Vaballathus Athenodorus – ILS, 8924) – 267 – 272 г. (Kienast 1990, 236–238), но фактически управлява майка му, вдовицата на Оденат, Zenobia Septimia/Зенобия (сирийското и име е Bathzabbai) – 267 – 272 г. Зенобия е изразител на антиримски настроените кръгове в Палмира, които не са съгласни с проримската политика на Оденат II. Тя целенасочено разпространява легендата, че произхожда от династията на древните Птолемеи и е пряка потомка на Клеопатра VII Теа II (Teixidor 2005, 184–185).⁴ Този произход според нея ѝ дава права да претендира за властта над целия римски Изток, като наследство от нейните предци Птолемеите, които са владели тези земи много преди римляните (Teixidor 2005, 205–207). Но нейните мегаломански властови амбиции не отговарят на военните възможности на Палмира (Zahran 2003, 27–29).

Зенобия се ограда с антиримски настроени представители на елнитическата полисна аристокрация, като философа Лонгин и християнския епископ Павел от Самосата (Zahran 2003, 17–21). Един от първите политически ходове на Зенобия, след като поема властта, е да сключи мир, а вероятно дори и съюз с персийския владетел Шапур I, което е рязка промяна в политиката на Палмира, с ясно изразени антиримски тенденции (Teixidor 2005, 199–200). Император Галиен не може да не реагира на променената стратегическа ситуация на изток. Той изпраща на изток военна експедиция, командвана от префекта на претория Хераклиан, задачата на когото е да покори отново източните римски провинции или поне да принуди Зенобия да се върне в руслото на проримската политика. Походът на

⁴ Авторът прави опит да идентифицира бащата на Зенобия, който според него също принадлежи към управляващия елит в Палмира.

Хераклиан на изток завършва с неуспех, неговите войски са разбити от палмирците и той е принуден да се върне на запад (SHA, Gall. duo., XIII).

Нов етап от разгръщането на палмирската експанзия започва през 270 г., когато, използвайки отсъствието на префекта на Египет Проб, който се сражава с пиратите между Крит, Кипър и Родос (Strobel 1993, 261), палмирските войски окупира Египет (Zon., XII, 27; G. Syncell, p. 721). Завърналият се в Египет Проб разгромява палмирците и ги изтласква от Египет, но попада в засада и загива (SHA, v. Claud., XI; Zosim., I, 44). След неговата смърт палмирците отново завземат Египет. Палмирците настъпват и в Мала Азия, където завладяват Кападокия и Галатия, завземат и Анкира, но опитът им да завземат Витиния е отбит от местните римски гарнизони (Zosim., I, 50, 1). Фактичката владетелка на Палмира – Септимия Зенобия – се обявява за Августа (Teixidor 2005, 202 – 205).

Завладявайки Египет, палмирците превземат и втория по големина град в империята Александрия, с което прекратяват снабдяването на Рим с египетско жито, защото то се изнася основно през Александрия. Политиката на Зенобия по обединяване на целия римски Изток под нейна власт намира подкрепа сред редица много богати и влиятелни източни търговци, които са заинтересувани от съществуването на единно политическо и най-вече икономическо пространство в целия Преден Изток, което да благоприятства техните търговски операции. Един от тези търговци е М. Фирм, богат гражданин на Александрия и приближен на Зенобия, който вероятно ѝ оказва сериозно съдействие при превземането на Александрия от палмирските войски. Фирм е родом от Селевкия, той поддържа разклонена търговска мрежа из целия Преден Изток. Той често изпраща свои кораби с търговска цел в Индия, откъдето те внасят в източните римски провинции слонова кост и подправки. Фирм търгува с племената на блемиите, населяващи южните граници на римски Египет. Негови търговски кервани пътуват до вътрешността на Арабския полуостров, откъдето внасят тамян и други подправки. Търговските операции на Фирм из целия Преден Изток му позволяват да натрупа огромно състояние. Той често се хвалел, че може сам да издържа цяла армия (SHA, Firm., III, 1 – 3).

Император Аврелиан (270 – 275 г.) не може да пренебрегне завладяването на източните римски провинции от Зенобия, но през първите две години от управлението си е зает с други проблеми. В началото на 272 г., след като стабилизира Дунавския лимес, той прехвърля римските легиони от Балканите в Мала Азия и започва офанзива срещу палмирците. Римските войски настъпват на широк фронт в Мала Азия. В битката край Тиана, град, разположен в южната част на провинция Кападокия, легионите,

командвани от Аврелиан, разбиват войските на палмирците (Watson 1999, 71 – 72). Победителите развиват своето настъпление на изток и в нова битка в околностите на Антиохия Аврелиан отново разбива палмирските войски, командвани от Забдас. Последната голяма полева битка от тази кампания е край град Емеса/Emesa. В нея отново краен победител излизат имперските войски, които разгромяват палмирците, командвани от Забдас (Watson 1999, 74 – 75). Настъпва моментът за решителна офанзива срещу центъра на бунтовниците. Аврелиан настъпва към Палмира от север, а Проб от юг, начело на легионите, идващи от Египет. След като се съединява с войските на Проб, Аврелиан обсажда Палмира (SHA, v. Aurel., XXV – XXVI). Когато разбират, че падането на града е неизбежно, Вабаллат и Зенобия се опитват да избягат тайно при персите, но са настигнати и пленени от римската конница (SHA, v. Aurel., XXVIII; Zosim., I, 55, 2 – 3; G. Syncell, p. 721). Палмира е превзета през май/юни 272 г. (Watson 1999, 76–80). Няколко месеца по-късно градът въстава срещу римляните. Император Аврелиан реагира светкавично, легионите много бързо обсаждат Палмира и след непродължителна съпротива тя е превзета и унищожена (Teixidor 2005, 209). Градът никога повече не се възстановява.

Така един от най-богатите градове на провинция Сирия и римския Ориент е унищожен. Неговият разгром води до промяна на търговските маршрути, и в частност на тези, свързани с търговията с коприна. Сасанидска Персия прави всичко възможно да наложи пълен контрол върху този стокооборот, който минава през нейна територия, което води до повишаване на цените за крайните покупатели, римляните. Тези нови реалности водят до търсене на алтернативни търговски маршрути – по вода през Индийския океан и на север през причерноморските степи. Съдбата на Палмира е само един от епизодите, свързани с продължилата векове индиректна търговия с коприна между Рим и Китай, но тя е показателна как търговският успех и икономическият просперитет, базиран на него, могат да се капитализират във военни завоевания и политически аспирации за власт.

Нов етап в развитието на индиректните международни търговски контакти между римляните и китайците настъпва с появата на хуните в района на Севернопричерноморските степи в средата на IV в., което дава началото на един исторически процес, известен като „Велико преселение на народите“. В съвременната историография се води оживена дискусия относно хронологическите граници на тези миграции. Спорни остават до голяма степен причините и движещите фактори на самия процес. Въпреки съществуващите различия, повечето автори са склонни да приемат, че точно появата на хуните в посочения регион и техният агресивен натиск

върху готите стартират пиковата фаза на миграционната вълна, заляла Римската империя.

Един от ключовите въпроси, свързани с разглежданата проблематика, е откъде се появяват хуните и какъв е техният етнически произход. Част от изследователите са склонни да приемат, че хуните са част от оцелелите сюнну, които, разгромени от враговете си, бягат на запад и в даден момент се появяват северно от Кавказ. Тази хипотеза има две основни версии. Според първата, през 91 г. северните сюнну са разгромени от китайските войски, командвани от Ляо Куей, вей на левия фланг. Те избиват и пленяват много сюнну. Оцелелите, водени от северния шанюй, бягат на запад в Усун. Те продължават своята миграция на запад и така достигат до Урал.

Противниците на тази теза възразяват, че и след 91 г. северните сюнну продължават да нападат китайските гранични територии, както и да изпращат дипломатически представители при императорите от династия Късна Хан. Те свързват миграцията на сюнну на запад с техния разгром от племената xianbei, които, водени от своя лидер Tanshihuai, разбиват и прогонват северните сюнну на запад. Тези събития се датират около 158 г. или след нея. От този момент северните сюнну изчезват от китайските източници като активен политически фактор в региона и противници на династия Късна Хан (Barfield 1991, 26). Впоследствие северните сюнну мигрират на запад в страната Kangju. Тя в повечето случаи се локализира в Средна Азия в района на киргизките степи (Kim 2013, 33–35). Оттам те продължили своята миграция и стигнали до страната Qin, която се отъждествява с Римската империя.

Съществуват изследователи, отхвърлящи идентичността на азиатските сюнну с хуните. Те се противопоставят на елементарното според тях отъждествяване на двата етнонима само на база тяхната фонетична близост. Привържениците на тази теза прибегват към методите на хиперкритицизма, което в даден момент ги поставя пред практическо отхвърляне на античните извори. Подобна крайност е антиисторична по своята същност и де факто води до отказ от исторически анализ и интерпретации (Kim 2013, 26–30). Тази свръхкритичност към изворите е полезна при тяхното първоначално включване в научен оборот, но на един последващ етап е контрапродуктивна, поради което в дадения случай тази теза няма да бъде в центъра на изследователския интерес.

Една от възможните интерпретации относно миграцията на част от северните сюнну на запад е промяната на геостратегическата ситуация на главния от маршрутите по „Пътя на коприната“. През април 224 г. на равнината Ормиздаган Ардашир от рода Сасан разбива в решаващо

сражение партските войски, командвани от Артабан V. Две години по-късно, през 226 г., персите завладяват Ктезифонт, столицата на Аршакидска Партия, с което фактически Сасанидите формално ликвидират държавата на Аршакидите, въпреки че в някои райони съпротивата на партите продължава още няколко години (Wiesehöfer 2001, 153). Персите установяват много по-строг контрол върху търговията с коприна, която разглеждат като стратегическа суровина в търговията с Римската империя. В периода III – V в. и особено след реформите на император Диоклециан – 284 – 305 г. – коприната се превръща в почти задължителен атрибут от парадното облекло на императорите и придворната аристокрация. Тази нова мода, естествено, много бързо се разпространява и всички римляни, които имат финансови възможности, се опитват да си закупят коприна или копринени дрехи. Засиленото търсене на коприна повишава цената ѝ, но стимулира търговците, внасящи тази суровина, да търсят нови възможности за внос, които да заобикалят империята на Сасанидите.

Тази нова ситуация принуждава част от търговците, ползващи традиционния маршрут през Иранското плато, да търсят други възможни маршрути. Сюнну от векове се опитват да доминират поне върху част от маршрутите по „Пътя на коприната“. Точно този техен стремеж е една от основните причини за вековния им конфликт с китайците от династиите Хан за контрола върху Западния край. В променената геостратегическа ситуация сюнну търсят нов маршрут за търговия с коприна на запад, който да се намира под техен контрол. Този техен стремеж ги тласка все по-на запад. Липсата на данни в изворите не позволява да се възстановят отделните етапи от тяхната миграция, но в даден момент те достигат до Урал, където вероятно влизат в контакт с местните племена и се смесват с тях. Вследствие на тази етническа миксация, когато те се появяват в земите, северно от Кавказ, те доста се различават от сюнну, известни ни от китайските хроники, така че етнонимът „хуни“ вероятно отразява напълно адекватно тази тяхна нова етническа идентичност (Bell-Fialkoff 2000a, 217 – 225).

Сюнну и хуните не успяват да прокарат северен маршрут за търговия с коприна, защото на пътя им стоят готите, които от средата на III в. се намират в перманентна конфронтация с Римската империя. Реализирането на северния маршрут е невъзможно без покоряването или прогонването на готите от степите, северно от Черно море. Вероятно тази е една от основните мотивации на хуните да нападнат държавата на Херманарих. Разгромът на готите води до ефекта на доминото, който не е търсен вероятно от хуните, но се оказва неизбежен с оглед на създалата се ситуация (Bell-Fialkoff 2000, 8). Бягащите готи преминават с разрешението на император

Валент на римска територия, но скоро се стига до конфликт между тях и местните провинциални власти, което води до открито въстание на готите. Опитът на Валент да противодейства, завършва с римската катастрофа при Адрианопол – 9 август 378 г. (Hughes 2013, 184–203).

Предложената по-горе хипотеза се потвърждава и на база сравнителен анализ. Сравнението между поведението на хуните и аварите, които фактически в основни линии бележат началото и края на пиковите фази във „Великото преселение на народите“, демонстрира различната мотивация на техните цели. Аварите бягат от тюрките, които ги преследват, поради което не се спират на Урал, а с максимална бързина се придвижват на запад към Панонските степи. От своя страна, при хуните няма видима мотивация, която да провокира нападението им върху безспорно силния военно-политически съюз на Херманарих. Хуните никой не ги преследва и те няма защо да рискуват със сблъсък с толкова силен във военно отношение противник. Едно от възможните обяснения на тяхното агресивно поведение е предложената по-горе хипотеза, че те атакуват готите, за да стигнат до границите на Римската империя и така да прокарат северния маршрут на „Пътя на коприната“. Тази интерпретация, разбира се, подлежи на допълнителен критически анализ и в никакъв случай не претендира за окончателно решение на този сложен проблем.

Действията на хуните в следващите няколко десетилетия след разгрома, като унищожават държавата на Херманарих, са показателни относно техните цели. Те не се възползват от настъпилата на Балканите анархия след битката при Адрианопол, за да нахлуят и разграбят римските диоцези на полуострова, а изчакват около две десетилетия, през които вероятно правят опити да установят дипломатически и търговски контакти с империята, но тя по същото време има други приоритети и вероятно не проявява интерес към техните хипотетични предложения. Отделни случаи, в които хуни участват в походите на други варвари срещу империята, не следва да се вземат предвид, защото те не отразяват позицията на властващите фактори сред хуните. При номадите винаги има много вождове, които начело на малки отряди действат самостоятелно. Следва да се отчете и фактът, че късноантичните автори невинаги правилно идентифицират етнически отрядите, влизащи в състава на варварските войски, воюващи срещу империята.

При Адрианопол са унищожени почти половината от най-боеспособните войски на Римската държава. Резидирацията в Трир император Грациан провъзгласява за император в Константинопол Теодосий и го изпраща на изток. Новият владетел не разполага с реални военни ресурси и е принуден да лавира между готските вождове, привличайки някои от тях

на своя страна. В резултат от тази негова политика постепенно готите са изтласкани от главните стратегически военни артерии на диоцез Тракия, което позволява на Константинопол да си отдъхне от варварската заплаха. Ангажиран със спасяването на империята, новият император няма време и възможности да преговаря за създаването на нови търговски маршрути, а подобна стъпка ще предизвика и силно недоволство в неговите войски, които се състоят главно от готи и алани, защото един съюз с хуните би бил възприет от последните като предателство. Точно хуните разгромяват и унищожават държавата на готите и няма как последните да се отнасят с добри чувства към тях. Още повече, че според разбиранията на номадите, щом между тях има кръв, то загубилият следва да бъде унищожен напълно. Така развитието на ситуацията практически прави невъзможно създаването на северен маршрут на „Великия копринен път“.

След като се убеждават, че римските императори нямат намерение да търгуват с тях доброволно, хуните решават да ги принудят към това. Те се насочват към една от най-важните в икономическо и военно-политическо отношение римски територии. През лятото на 395 г. хуните преминават Кавказ. Те се разделят на три колони и започват да опустошават източните римски провинции на широк фронт. Докато едната от хунските колони форсира р. Ефрат, тя е нападната от римските войски и унищожена. Другата хунска колона се насочва по долината на р. Тигър към Ктезифон, но когато разбират, че голяма персийска армия се насочва срещу тях, хунските вождове Басих и Курсих заповядват отстъпление. Хуните изоставят плячката и пленниците и се изтеглят по възможно най-бързия начин на север през източните проходи на Кавказ (Maenchen-Helfen 1973, 51 – 58). Третата хунска колона, вероятно главната, разграбва римските провинции Сирия и Капакадокия. Паниката, предизвикана сред римляните от този хунски поход, е толкова голяма, че на запад в Галия се разпространяват слухове, че хуните дори обсаждат Антиохия на р. Оронт. Тази акция цели да спласи империята и да я принуди към преговори. В същото време интересно е и направлението на първия хунски удар срещу римляните. С него те фактически прерязват маршрута на „Великия копринен път“ на римска и персийска територия. Хипотетично може да се предположи, че по този начин хунските вождове искат да демонстрират своите възможности на римските императори във всеки един момент да блокират или поставят под заплаха основното трасе на този търговски маршрут. Тази интерпретация може да се доразвие. В замяна на вече станалия несигурен маршрут те биха могли да предложат северния маршрут, който се намира под пълен техен контрол и съответно те биха могли да гарантират напълно доставките на коприна по него. Персите явно разгадават плановете на хуните и

през следващата 396 или 397 г. е сключен съюз между Константинопол и Сасанидите, насочен срещу хуните. Когато през 397 г. хуните отново се опитват да поставят империята под натиск, нахлувайки в Римска Армения, те лесно са отблъснати и изтласкани на север от римските легиони.

Новото правителство в Константинопол не се поддава на натиска и тогава хуните решават да се насочат срещу самата столица. Основните части от хуните се придвижват на запад в посока Панония, откъдето по-лесно могат да нахлуват в диоцез Тракия и съответно да застрашават близкия хинтерланд на имперската столица. Първият контакт на хуните и римляните в тази зона всъщност е знак на приятелство от страна на хуните. През 399/400 г. готът Гайна, който е *magister militum praesentalis* на Източната Римска империя, прави опит да извърши държавен преврат, но е разгромен и принуден да бяга. Той, заедно със своите привърженици, се насочва на северозапад към Панония, но е пресрещнат от хуните, командвани от своя вожд Улдин. Гайна е разгромен и убит (Zosimus, V, 22, 1 – 3). Само след единадесет дни отрязаната му глава е изпратена в Константинопол в знак на приятелство от страна на хунския вожд Улдин към управляващите в имперската столица. Той обаче не получава очакваните дивиденди от своята помощ. Империята отказва да установи дипломатически и търговски контакти с него.

След като се убеждава, че по пътя на дипломацията не може да бъде постигнат успех, Улдин решава да прибегне към военен натиск. През зимата на 404/5 г. хуните форсират Дунав и нахлуват в диоцез Тракия, който е разграбен от тях (Sozom., *Hist. eccles.*, VIII, 25, 1), но те не настъпват към имперската столица, защото този поход има по-скоро характер на военна демонстрация. Няколко години по-късно, през 408 г., голяма хунска армия, командвана от Улдин, навлиза в диоцез Тракия, този път целта на похода е мащабна военна кампания. На предложението за мир от римска страна Улдин отговаря, че ако поиска, може да завладее всяка страна. Интересното в случая е, че от Созомен не става ясно какво иска хунският владетел. Той явно не претендира за земя или подаръци, които вероятно му предлага командващият римските войски в Тракия. Липсват данни да претендира и за изплащане на данък, а защо в такъв случай да не си зададем въпроса дали не иска установяване на трайни търговски отношения, част от които може да е и доставката на коприна за империята по северния маршрут (Maenchen-Helfen 1973, 60 – 72). Въпреки самочувствието на хунския вожд походът му се проваля поради измяната на част от хунските вождове, които преминават на страната на римляните. Изоставен от част от войските си, той е принуден да отстъпи северно от р. Дунав (Sozom., *Hist. eccles.*, IX, 5, 2 – 5).

През 422 г. хуните отново опустошават Тракия и дори заплашват Теодосиевата стена на Константинопол, както следва от един императорски едикт на Теодосий II. Причина за хунските нападения е отказът на империята да търгува с тях. В периода между 410 – 420 г. са издадени няколко едикта, в които изрично се забранява търговията с варварите.

Докато отношенията между Източната Римска империя и хуните са изключително изострени и враждебни, то тези между Западната Римска империя и хуните през първата четвърт на V в. могат да се определят по-скоро като съюзнически. Западният император Хонорий и неговите наследници неведнъж използват хунски войски, за да се справят със своите врагове. В случая хунтите изпълняват функцията на наемници, които срещу услугите си получават заплащане в злато, но вероятно те получават право да търгуват със Западната Римска империя.

През 441 и 442 г. хуните опустошават Балканския полуостров. През 441 г. те нахлуват в западната част на Балканския полуостров и превземат Виминациум. Градът им е предаде от местния епископ, който се страхува, че император Теодосий II ще го предаде на хуните, защото той разграбва гробниците на техните владетели. След преговори тази военна кампания е прекратена и хуните се изтеглят. През следващата 442 г. те отново нахлуват на Балканите, разбиват на няколко сражения римските войски, командвани от магистър милитум Аспар. Превземат крепостта Маргус, с което си отварят път към завладяването на териториите по поречието на р. Морава. Те развиват своя успех в южна посока и превземат Найсус. През същата година превземат и силно укрепения и богат град Сингидунум, който след падането на Найсус се оказва изолиран. Хуните превземат Сирмиум, нахлуват в диоцез Тракия и го разграбват, след което тяхната кампания изненадващо е прекратена. В изворите липсват данни относно причината за този внезапен поврат.

Ситуацията в известна степен се променя, след като Атила през 445 г. застава еднолично начело на хуните. Той претендира за създаването на могъща военна държава и предприема широкомащабна експанзия. През 447 г. хуните, командвани от Атила, нахлуват на Балканите. Те действат на широк периметър, разгръщайки войските си подобно на ветрило. Според късноантичните автори повече от сто града са превзети от тях. Враговете се появяват в хинтерланда на Константинопол и предизвикват паника в имперската столица. Император Теодосий II умолява противника за сключването на мир. След преговори е постигната договореност империята да изплати еднократно колосална сума в злато. Също така тя се задължава всяка година да изплаща данък в злато. Особено опасно за римляните е искането да евакуират земите южно от р. Дунав, на пет дни

път от реката от Панония до Нове (дн. Свищов). Така тази гранична територия остава абсолютно незащитена и се превръща в широко отворена врата за хуните при техни бъдещи походи на Балканите (Maenchen-Helfen 1973, 100 – 121).

Представената тук работна хипотеза е една възможна интерпретация относно един от мотивите, ръководещи хуните при тяхното движение на запад. Този фактор може би оказва значително влияние върху тяхната политика спрямо Римската империя. Проблемът за установяването на търговски отношения винаги е водещ в отношенията между номадите и уседналите цивилизации. Такъв е случаят и с хуните, които винаги при мирните договори или примирията включват и клаузи относно регулация на търговските отношения между тях и римляните. В случая акцентът е поставен върху възможността една от техните доминанти в тази търговия да се явява коприната, като стока ползваща се със значително търсене в Късната Римска империя поради факта, че се явява символ на статус и престиж.

Направеният анализ на индиректните търговски контакти между римляните и древните китайци показва, че търговските връзки и търговията през Античността между двете велики империи се развиват без пряка връзка между тях, но с посредничеството на техните по-далечни или по-близки съседи, които извличат значителни финансови изгоди от своето търговско посредничество между тези два големи икономически субекта в международната търговия през Античността. В редица случаи желанието на имперските съседи да извлекат възможно най-голяма изгода от своето посредничество в търговията между тях води и до избухване на военни конфликти.

Библиография

Извори:

Dion Chrisos: Dionis Prusaensis quem uocant Chrysostomum quae exstant omnia. Ed. Hans von Arnim. Berolini: Wedmannos, 1893 – 1896.

Eutrop: Eutropi Breviarium ab urbe condita. Ed. Carolus Wagener. Lipsiae, 1884.

G. Syncell: Georgius Syncellus et Nicephorus CP. Opera. Vol I. Bonnae: Weberi, 1828.

Malala: Ioannis Malalae Chronographia. Ed. J. Thun. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2000 / Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 35.

Oros: Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII. Ed. Karl Zangemeister. Lipsiae: Teubneri, 1889.

Plin: C Plinii Secundi Naturalis Historia. Vol. I – V. Rec. D. Detlefsen. Berolini: Weidmannos, 1866 – 1873.

SHA: Scriptorum Historiae Augustae. Vol. I – II. Ed. Herman Peter. Lipsiae: Teubneri, 1884.

Sozom., Hist. eccles: Sozomeni Ecclesiastica Historia. Rec. R. Hussey. Tomus I – VI. Oxonii: E Typographeo Academico, 1860.

Zon: Ioannis Zonarae Epitome Historiarum. Ed. L. Dindorf. Vol. I – III. Lipsiae: Teubneri, 1868 – 1870.

Zosim: Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia Nova. Ed. L. Mendelssohn. Lipsiae: Teubneri, 1887

Библиография:

Altheim 1943: Altheim, Franz. Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursachen. Bd. 3. Götter und Kaiser. Berlin–Dahlem, 1943

Bang 2009: Bang, Peter Fibiger. Commanding and Consuming the World: Empire, Tribute, and Trade in Roman and Chinese History. – In: Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires. Ed. W. Scheidel. Oxford, 2009, 100 – 120.

Bell-Fialkoff 2000: Bell-Fialkoff, Andrew. The Framework. – In: The Role of Migration in the History of Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. “Barbarian” and Nomad. Ed. A. Bell-Fialkoff. London: Macmillan, 2000, 1 – 18.

Bell-Fialkoff 2000a: Bell-Fialkoff, Andrew. The Huns. – In: The Role of Migration in the History of Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. “Barbarian” and Nomad. Ed. A. Bell-Fialkoff. London: Macmillan, 2000, 215 – 228.

Barfield 1991: Barfield, Thomas. Inner Asia and Cycles of Power in Chinas Imperial Dynastic History. – In: Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery. Eds. G. Seaman, D. Marks. Vol. 2. Los Angeles: University of Southern California, 1991, 21 – 62.

Gawlikowski 1985: Gawlikowski, Michał. Les Princes de Palmyre. – In: Syria, 62, 1985, 251 – 261.

Hartmann 2001: Hartmann, Udo. Das palmyrenische Teilreich. Stuttgart 2001.

Howarth 1994: Howarth, Patrick. Attila, King of the Huns: Man and Myth. London, 1994.

Hughes 2013: Hughes, Ian. *Imperial Brothers: Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2013.

Isaac 1990: Isaac, Benjamin. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford, 1990.

Kettenhofen 1982: Kettenhofen, Erich. *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr. nach der Inschrift Saphuhrs I. an der Kaaba-ye Zartost*. Wiesbaden, 1982.

Kienast 1990: Kienast, Dietmar. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, 1990.

Kim 2013: Kim, Hyun Jin. *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge: University Press, 2013.

Lewis 2009: Lewis, Mark Edward. *Gifts Circulation and Charity in the Han and Roman Empires*. – In: *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*. Ed. W. Scheidel. Oxford, 2009, 121 – 136.

Maenchen-Helfen 1973: Maenchen-Helfen, Otto. *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. Ed. M. Knight. Berkeley – Los Angeles – London, 1973.

Man 2005: Man, John. *Attila: The Barbarian King Who Challenged Rome*. London: Bantam Press, 2005.

Millar 1993: Millar, Fergus. *The Roman Near East, 31 BC – AD 337*. Cambridge, Mass. – London, 1993.

Potter 1990: Potter, David. *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire. A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*. Oxford: Clarendon Press, 1990.

Sommer 2005: Sommer, Michael. *Roms orientalische Steppengrenze. Palmyra – Edessa – Dura Europos – Hatra*. Stuttgart 2005.

Sommer 2008: Sommer, Michael. *Der Löwe von Tadmor. Palmyra und der unwahrscheinliche Aufstieg des Septimius Odaenathus*. – In: *Historische Zeitschrift*, 287, 2008, 281 – 318.

Strobel 1993: Strobel, Karl. *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* Stuttgart, 1993.

Teixidor 2005: Teixidor, Javier. *Palmyra in the third Century*. – In: *A Journey to Palmyra: Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers*. Ed. E. Cussini. Leiden – Boston: Brill, 2005, 181 – 226.

Watson 1999: Watson, Alaric. Aurelian and the Third Century. London – New York, 1999.

Wieber 2000: Wieber, Anja. Die Augusta aus der Wüste die palmyrenische Herrscherin Zenobia. – In: Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis. Hgg. T. Späth, B. Wagner-Hasel. Stuttgart 2000, 281 – 310.

Wiesehöfer 2001: Wiesehöfer, Josef. Ancient Persia from 550 BC to 650 AD. London – New York: I.B. Tauris, 2001.

Zahran 2003: Zahran, Yasmine. Zenobia between reality and legend. Oxford, 2003.